

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Det gamle Sygehuus

AF AXEL BOLVIG

SÆRTRYK AF „ANDERSENIANA”, 2. RK. BD. VI, 3

1968

Det gamle Sygehuus

AF AXEL BOLVIG

„Rolighed“ var den rastløse digters faste opholdssted iblandt hans skiftende adresser gennem den sidste halve snes år af hans liv. H. C. Andersen frygtede at blive tynget til jorden af møbler, seng og gyngestol, og derfor rejste han meget. Sommertiden førte ham mange steder hen, og familien Melchiors landsted på Østerbro var det gæstfri hjem, hvor rejserne ofte afsluttedes. Da Andersen ikke ønskede at være „den ældre Mand“ med varig bopæl, opsagde han undertiden sin lejlighed, men så måtte eventyrdigteren også, når Melchiors om efteråret tog tilbage til Højbro Plads, se sig om efter et vinterhi, som han ganske vist gerne ville flyve fra, „naar de første varme Solstraaler prikke mig, som de prikke Trækfuglene“.¹

Mandag 4. september 1871: „Var i Byen og saa Værelserne i Nyhavn No 18, de ere de samme hvilke Saint d'Aubin have beboet, de ligge noget langt ude i den slet brolagte Gade“.² Nøjagtig tre uger senere kørte Andersen klokken 10 fra „Rolighed“ til Nyhavn. „De ny Værelser gjorde et godt Indtryk“³ – „de forbandede ujevne Stene i Nyhavn“,⁴ som gjorde gangen vakkelvorn, var endnu den eneste indvending, digteren havde mod sit nye logi.

Mens han boede her i nr. 18 til leje hos frk. Hallager, blev han i efteråret 1872 ramt af et sygdomstilfælde, der indledte hans fysiske svækkelse og produktive tilbagegang, og som aldrig senere rigtig slap ham.

Siden da hadede H. C. Andersen stedet.

12. april næste år flyttede han fra Nyhavn for at begynde en udenlandsrejse, som skulle blive hans sidste; allerede et par uger forinden var halvdelen af hans sager bragt hen til Moses G. Melchior, den anden halvdel skulle først flyttes ved afrejsen. Hjemturen fra udlandet tog alle de opsamlede kræfter fra Andersen, og han blev meget udmattet hentet på Københavns banegård af Melchiors og bragt til „Rolighed“.

Frk. Hallager havde da afhændet pensionen til frk. Clara Ballin, og Andersens hjælpsomme veninder fru Collin og fru Melchior forsøgte at overtale ham til at flytte ind igen i Nyhavn nr. 18, hvilket han kraftigt modsatte sig, blandt andet fordi huslejen ville stige. Men der var ikke andre værelser at få – de skulle ligge nær ved teatret – og Andersen lejede de samme stuer igen; den månedlige husleje steg fra 35 til 40 rigsdaler.

Den sygdomsældede digters virkelige modvilje mod sin tidligere bopæl kan ses i både breve og dagbogsnotater. „De veed ogsaa at jeg har været nødt til at leie de tre gamle Værelser i Nyhavn; jeg var saa glad ved at forlade disse for at komme paa et andet Strøg i Byen, men der var intet at erholde og jeg maa fra første September fløtte ind i det gamle Sygehuus, jeg gruer derfor!“⁵

Hver dag var præget af flytteebekymringer. 25. august: „Besøg af fru Collin som lovede at ordne alle Huussager“.⁶ To dage senere skrev han til hende: „– dog hvorfor plage Dem med Alt dette, faae Frøken Ballin ud til Dem i Morgen eller senest Lørdag, tal Alt i Orden for mig ogsaa om at faae en skikkelig Dreng til Byærinder, plag Dem forresten ikke selv, viis Frøkenen Grundtegningen til Meubelopstillingen og siig naar hun kan vente mig.“⁷

Den grundtegnning, som skulle videregives til frk. Ballin, er ved tilfældighedernes spil fundet i Rigsarkivet i „Grosserer Emmanuel Weihs arkiv“⁸ (fig. 1). I samme arkiv findes desuden et lille digt samt nogle rettede korrektursider af H. C. Andersen, men hvorledes de er kommet i Weihs besiddelse nævnes ikke noget sted.

At det er den i Rigsarkivet opbevarede tegning, Andersen omtalte i sit brev til fru Collin, kan bevises gennem den påskrift, der står på bagsiden af tegningen: „En Tegning H. C. Andersen sendte os, da han i No. 18 i Nyhavn skulde flytte ind hos os i 1873 i September“. Foruden i den tidsmæssige overensstemmelse finder man et bevis i selve håndskriften, som netop er Clara Ballins, således som man kender den fra 1875, da hun samlede en lille lyngbuket fra kransene ved Andersens bære og sendte den med en påskrift til Mariane Ballin.⁹

Andersen havde i tiden før indflytningen nærmest daglig kontakt med sin nye værtinde. Hun besøgte ham på „Rolighed“, og han skrev breve

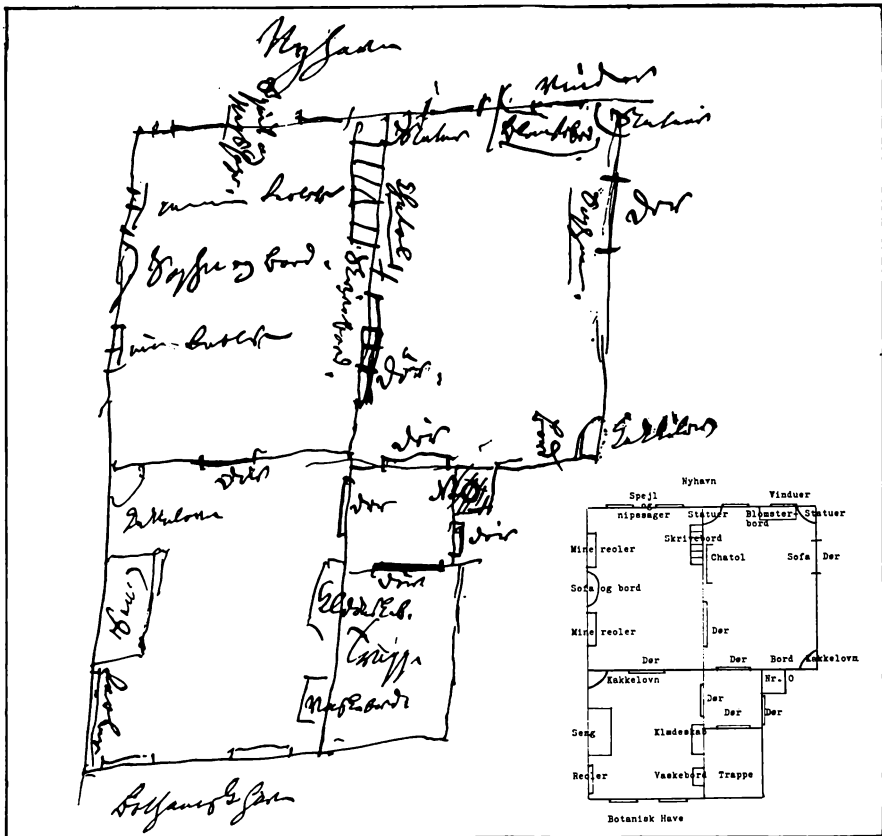

Fig. 1. H. C. Andersens møbleringsplan fra 1873 ledsaget af en forklarende skitse. Både den utydelige skrift og de ujævne streger viser, at forfatteren var svag.

til hende. En skrivelse fra ham dateret 5. september, som nu findes i H. C. Andersens Hus, supplerer på udmærket vis tegningen:

Meget ærede Frøken Ballin.

Tak for Deres venlige Skrivelse og den vedlagte Qvitering, jeg modtog samme igaar, netop lige efter jeg havde sendt Brev til Dem. Tak for al den Omhu og Velvillie De viser for at skaffe mig Hygge; ogsaa igaar hørte jeg herom af Frøken Jette Melchior. Familien her paa „Rolighed“ kom netop igaar hjem fra London og Fru Melchior har lovet mig, da

Fru Collin endnu ikke kan komme, at see op i min Leilighed og sige mig hvorledes Alt stiller sig, men først paa Mandag Formiddag kan hun komme, jeg fløtter derfor først ind Tirsdag (den 9de). Alle mine Sager ere jo nu indtrufne? Vil De, paa min Bekostning, naturligviis, faae en Mand, til at aabne alle Kasser og Kufferter; Klædningsstykkerne hænges, indtil videre ind i Klædeskabet. De to gode Reoler stilles i det andet Værelse een paa hver Side af Sophaen, og de bedst indbundne Bøger stilles, mellem hinanden i disse, jeg skal selv senere ordne. De gamle Reoler komme i Soveværelset, – Ere Busterne, nemlig min egen og Jenny Linds alfor snavsede da sendes de til Gipseren for at renses. Af de mange Kasser hvori Sagerne ere indpakkede findes een mærket Koch, den sendes ud til Fru Conferensraadinde Koch Ny Kongensgade Nr. 15; ligeledes sendes den allerstørste, naar den ogsaa er tømt, tilbage til Frøken Melchior paa Garnisonspladsen. Jeg har en stor Kasse som tilhører Student Oksen, som boer i Huus med os, den vil han kjende og tage til sig. De andre Kasser, troer jeg, ere mine og kunne komme paa Loftet, og i disse de store Avis Pakker, men kun disse; Herved troer jeg vil blive ryddet en Deel op og man vinder Plads til at faae Sagerne ordnede. Alle Olie-Malerier har jeg tænkt mig anbragte i det forreste Værelse, saaledes Thorvaldsens og Jerichaus Portræt, Havfruhovedet, Landskab etc. – Mit Skrivebord kommer i den mellemste Stue ved Vinduet hvor det stod før; Nips-Opsatsen mellem begge Vinduer sammesteds. Klædeskabet i Soveværelset. Et Chatol har De vel til mig? Det anbringer De efter Deres egen bedste Smag. Ja dette maa nu være Plage nok for Dem i disse Dage.

Deres hengivne, ærbødige H. C. Andersen.¹⁰

Dagen før indflytningen skrev Andersen igen til værtinden, at han ønskede købt øl, portvin og madeira, samt at sengen skulle være vel udluftet.¹¹

Det er vanskeligt at omstille sig fra at være trækfugl til snegl med hus.

Huset – langt ude i den slet brolagte gade – som eventyrdigteren boede i gennem sine sidste år, var dengang omkring 100 år gammelt. Det var oprindeligt tre etager højt med en kvist, men denne blev 1846 ombygget til en fuld etage. Bygningen var dog i 1870'erne fornemmere og mere helstøbt end idag. 30. juni 1890 fik murmester Th. Lindhard tilladelse af

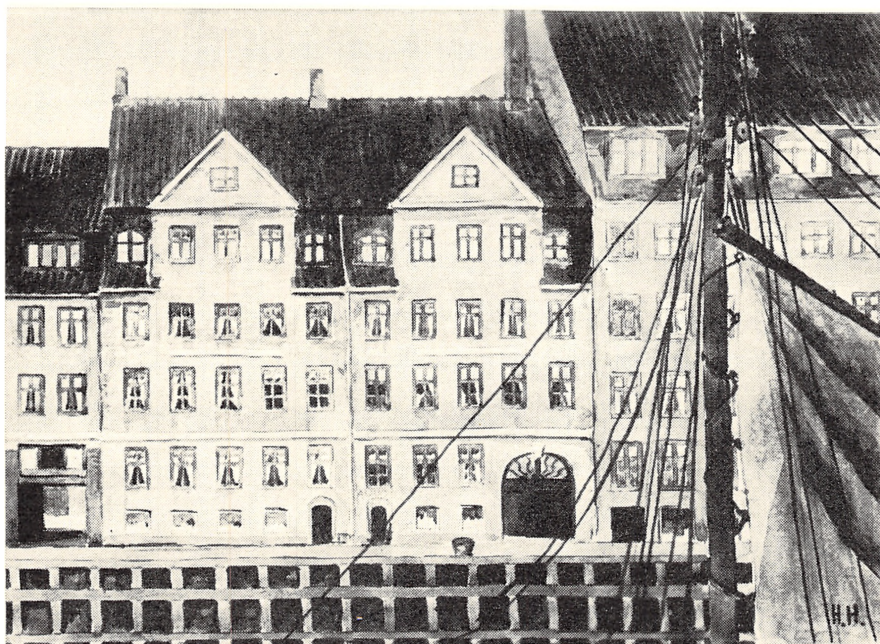

Fig. 2. Nyhavn nr. 20 og 22. Akvarel af *Harald Henriksen* (1883–1960), her gengivet efter fotografi i *H. C. Andersens Hus*. – Til højre i billedet – bag masten – ses nr. 18, som ved ændringen 1846 var blevet forhøjet, hvorved gadestrækningens ensartede præg ødelagdes. Indtil ændringen 1890 havde nr. 18's port omtrent samme udseende som den på akvarellen gengivne port til nr. 20.

magistraten til at „borttage det over Porten værende runde Vindue med en Bue og til Understøttelse for ovenover værende Murværk og Bjælkelag [at] henlægge 4 Stkr. Jernbjælker“.¹² Den af Lindhard indsendte tegning med ændringsforslag viser, hvorledes den oprindelige indkørselsportal så ud, og hvilket brud på bygningens linjespil den bevilgede ændring medførte (sammenlign fig. 2).¹² Murmester Lindhard ønskede med denne ombygning at indskyde en etage i den høje port, og derfor virker indkørslen idag meget lav og uden forhold til den resterende del af bygningen.

Den store opgang til etatsråd H. C. Andersens lejlighed har været fornem nok.¹³

Husets indre havde også gennemgået ændringer, inden Andersen flyttede ind. Den første brandtaksation for ejendommen fra 1794 beretter om

en værelsefordeling til gaden med en „Sahl“ på to fag, en „Sahl“ på tre fag og et kammer på et fag.¹⁴ Væggene havde pille- og brystpanel og var betrukket med lærred, som i den store „Sahl“ var „Historisk malet“. 1846, det år bygningen forhøjedes og sidehuset opførtes, blev der foretaget store ændringer inden for murene.¹⁴ Nu var de tre værelser til gaden hver på to fag, men væggenes panelbeklædning den samme. De store dobbelte vindovne med tromler blev erstattet med „Kolonnevne“ eller „Rundovne“.

1867 fortæller brandtaksationerne, at de tre værelser til gaden havde „Gibsloft med Gesims, Væggene betrukken med Papir paa Lærred i Friser og forgyldte Lister, en rund Ovn . . . Entreen paa 1 Fag. Et Værelse [til gården] i 2 Fag som de beskrevne med en rund Ovn . . .“ I alle rummene var tranlampen blevet afløst af gasblusset. I gården var der „et Lokum af Tømmer og oliemalede Brædder, 4 dele med Fyllingsdøre – derover et Styrterum“.¹⁵

H. C. Andersen flyttede ind i disse værelser 9. september 1873. „ . . . det er mig en heel Anstrængelse at komme op ad Trapperne, saa at jeg bliver den længste Tid i mit Hjem. Det er i de gamle Værelser i Nyhavn . . . nu har jeg tre større Værelser og kan faae Alt, Spise og Drikke, meget godt i selve Huset . . . Alle min Venner som tidligere besøgte mig og komme nu, sige at de neppe kjende Leiligheden saa lys og hyggelig er den blevet“.¹⁶ På den ene side fremgår det af mange udsagn fra Andersen, at det er de samme værelser fra det foregående ophold, han genlejer, men i ovennævnte brevuddrag skriver han, at nu har han tre større værelser, og i dagbogen noteres på dagen for indflytningen: „Mine Værelser lyse og venlige, at jeg har det forreste heelt med gjør luftigt og giver lidt mere Comfort“.¹⁷

Hvad der er sket med den forreste stue, fremgår hverken af hans skriftlige meddelelser eller af grundtegningen, og at denne er korrekt, er vi i stand til at kontrollere. 1881 ønskede ejendommens ejer, murmester Carl R. Ette, at foretage nogle ændringer i lejlighederne, hvorfor han indsendte tegninger til magistraten, blandt andet en plan af etagerne, som de var bemeldte år (fig. 3).¹⁸ Denne plan stemmer overens med Andersens grundplan, kun lader digteren de to gadeværelsers endevægge flugte, hvilket er meget nærliggende, hvis man ikke direkte måler stuerne op, og han

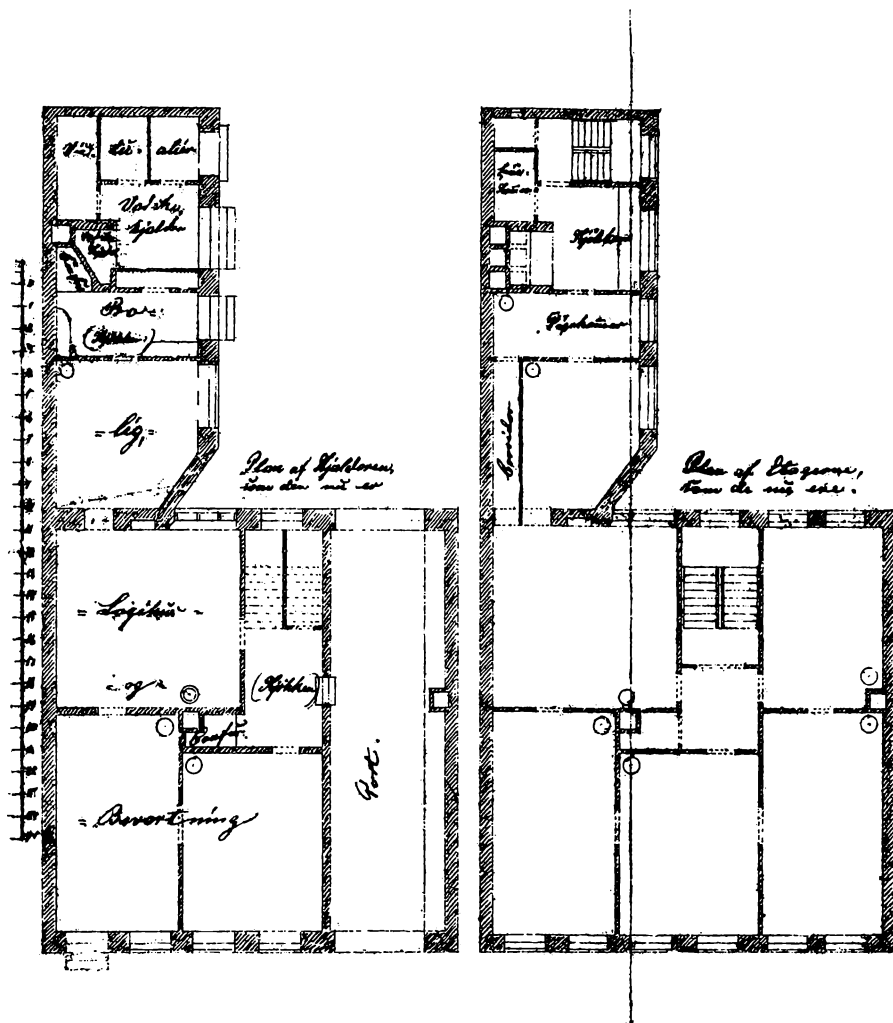

Fig. 3. Etageplan af Nyhavn nr. 18 fra 1881. Planen til venstre viser den lange gennemgående port; i kælderen er der en bæverting. Planen til højre svarer til frk. Clara Ballins lejlighed, hvor H. C. Andersen havde lejet de tre værelser længst til højre.

har glemt kakkelovnen i „den mellemste Stue“. Der er ingen tvivl om, at murmester Ettes plan giver en nøjagtigere gengivelse af lejligheden, som den var på Andersens tid.

De mange gæster, der besøgte den gamle digter på første sal, bankede

på en „dobbelt Fyldingsdør med Vinduer over“.¹⁹ Måske havde de kunnet melde deres ankomst ved at benytte det ringeapparat, som synsmændene ved brandtaksationen 1884 omtaler som: „Elektriske Ringeapparater med Nummertavler“.¹⁹ Indenfor i entreen var der døre til alle sider (jfr. fig. 3. Til venstre lå Andersens soveværelse, overfor var der adgang til „den forreste Stue“, og dørene til højre førte til den øvrige del af lejligheden samt til, hvad Andersen på sin tegning betegner som No. O – en diskret hentydning til, at han ikke kunne benytte empirebekvemmelighederne i gården.

På grundlag af Andersens møbleringsplan kan vi selv være gæster hos digteren og se, hvorledes han ville indrette sig. I den forreste stue skal der stå et bord ved kakkellovnen, og langs væggen til højre en sofa foran en dør, der førte ind til Andersens medlogerende, fru Koppel. Denne dør har givet hans bolig det præg af lejede værelser, som logiet jo også var. Frk. Ballin og hendes søster har sikkert været klar herover, for Andersen skriver nemlig om sin fødselsdag 2. april 1874: „I min forreste Stue havde Frøknerne Ballin ladet Døren ind til fru Koppels Stue aldeles skjule ved et favnelangt og bredt Maleri med en Deel af mine Eventyr, meget dygtigt malet af en ung Student i deres Familie“.²⁰

I begge vinduesvæggens hjørner står der buster, nemlig de to Joseph Durham lavede af Jenny Lind og H. C. Andersen, og foran det ene vindue et blomsterbord. Poetens stuer var altid rige på potteplanter, som han modtog mange af fra sine forskellige damebekendtskaber. Andersen holdt meget af blomster, og fra sine potteplanter kunne den økonomiske digter skære sig mangen en buket. Mens han boede her hos frk. Hallager, kaldte han denne stue „Blomsterstuen“. Kort efter at Andersen var blevet ramt af den alvorlige sygdom 1872, var han på besøg hos Henriques, hvorfra han helt udmattet tog hjem. Han havde besvær med at finde nøglehullet, i entreen var der ingen stol, den syge mand kunne kaste sig i, og i „Blomsterstuen“ kunne han heller ikke finde en stol; til sidst faldt han ned i gyngestolen.²¹

Op ad den sidste væg findes nær vinduet det chatol, som Andersen i brevet anmoder frk. Ballin om selv at skaffe og anbringe efter hendes bedste smag.

Ved siden af chatollet fører en dør ind til det andet værelse mod Ny-

Fig. 4. H. C. Andersen ved sofabordet i den mellemste stue. Hansen, Schou & Weller fot., 1874. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

havn – den mellemste stue. Til højre for indgangen står hans skrivebord,²² og væggen mellem vinduerne prydes af den i brevet omtalte nipsopsats, som er anbragt foran et spejl.²³ På langvæggen vil Andersen have sine to gode reoler placeret og på et stykke papir, der af frk. Louise Melchors dødsbo i 1935 blev skænket til H. C. Andersens Hus, findes de omtalt.²⁴ Papiret var et led i affattelsen af hans sidste vilje, det rummer kun nogle løsrevne notitser, blandt andet: „Mine to Reoler som staae i min Stue ud til Gaden; med disse følger de godt indbundne Bøger, svøbt med Aviser og Seglgarn“. H. C. Andersen læste meget og fulgte med i den nye litteratur, men de pæne, indbundne bøger hørte stadsstuen til.

En reol findes i H. C. Andersens Hus i Odense, og den kan ved sammenligning med et fotografi fra Andersens stue (fig. 4) sikkert bestemmes som identisk med den på fotografiet viste.²⁵ Af de „to gode Reoler“ har

den ene i så fald været meget beskeden i sit ydre, og man forstår, hvorfor de to andre skulle anbringes i soveværelset. Mellem reolerne står en sofa og et bord. På nævnte fotografi kan man se sofaens ben, og de tilhører ikke den sofa, der står i Andersen-museet, som da må være identisk med sofaen i „Blomsterstuen“.

Det sidste værelse – mod Botanisk Have – er soveværelset, på hvis langside sengen står, og den frygtede han. Andersen havde ikke turdet anskaffe sig en seng, som han bestemt mente ville blive hans „Dødsseng“, og først i 1866 blev han ejer af en sådan.²⁶ Ved siden af sengen står de gamle reoler, og på den sidste væg det i brevet til frk. Ballin omtalte klædeskab samt et vaskebord. Fra soveværelset havde Andersen udsigt over Botanisk Have, der var indrettet i Charlottenborgs park, som strakte sig fra palæet ned mod havnen. Udsynet var dog begrænset på grund af sidehuset.

På de tidligere nævnte fotografier (jfr. note 25) kan man se, at møbleringsplanen i det store og hele blev overholdt. Stuerne er typiske for den møbleringsmode, der brød igennem i sidste halvdel af 1800-årene, hvor runde former og bløde buer kendetegner en slags ny rokoko. Det er en moderetning, der ender i klunketiden. Der kommer tæppe på bordene, polstrede møbler spredes over stuen, nips og pyntegenstande anskaffes i voksende antal. Selv billederne på væggene fulgte kravet om hygge, og hygge nærer angst for tomme flader.

Andersen havde evne til i disse stuer at arrangere, og utallige gaver, han modtog, gjorde ham det let at bringe noget tiltalende til veje. Nicolaj Bøgh skrev 1875 i „Illustreret Tidende“ om H. C. Andersens sidste dage: „Da jeg første Gang besøgte ham i den nye Leilighed i Nyhavn Nr. 18 paa Charlottenborg Siden, som han senere beholdt, mindes jeg, at han sagde: „Jeg var maaskee nok bedre fornøiet paa Kongens Nytorv (Hjørnet af Lille Kongensgade) for Udsigtens Skyld; men her er ogsaa rart, og det morer mig at sidde i Vinduet og see de smaa Dampere rende op i Havnen og tage Skibene med sig paa Slæbetoug; det seer nydeligt ud. Og see saa her! Jeg har de fire Aarstider i Vinduernes fire Hjørner: Her staaer bare Grene – det er Vinteren; her er nogle smaa, fine Blomster – det er Foraaret; her er store, fulde Blomster – det er Sommeren; og her er Ax, Viindruer og andre Frugter, – see, røde Tomater! – det er Efteraaret. Saa sætter jeg mig hen i den Aarstid, jeg har Stemning til, og det

er morsomt. Og her har jeg sat 2 Stole sammen og lagt Tæpper over og hængt en tyrkisk Hue paa Siden, saa sidder jeg dér og er i Tyrkiet. – Nu er min Stue bleven saaledes, at jeg maaskee kan skrive et Eventyr om den“.²⁷

H. C. Andersen havde et fortroligt forhold til de nære ting og forstod at lade dem fortælle historier. 21. september 1870 skrev han i sin dagbog: „... tænkte paa Læssøes Ord, at min Stue var et heelt Eventyr med Minder fra forskellige Tider. Jeg tænkte iaften paa at give en Fortælling fra en Pebersvends Stue og lade Meubler, Billeder og Nips fortælle hans Historie“.²⁸

En gæst, der sjældent besøgte Andersen i hans sidste år i Nyhavn, var den muse, der gav ham digterisk inspiration og kraft. Men selvom pennen svigtede, så forstod han at videregive sin poetiske stemning. I december 1873 begyndte H. C. Andersen at lave et skærmbredt, hvorpå han klistrede et mylder af billeder, kombineret i forskellige motiver. Det stod foran kakkellovnen i soveværelset, når han ikke arbejdede på det, hvilket fremgår af hans dagbogsnotat fra fødselsdagen 1874; kronprinsen kom og lykønskede ham, „og da jeg vilde vise ham mit Skjærmbredt, som jeg havde svært ved at bære fra Sovekammeret ind, kom Kronprindsen og bar for mig“.²⁹

Det sidste store eventyr blev ikke fæstnet med pen og blæk, men med klister i en stor collage, en billedbog uden tekst, fascinerende i sin rigdom. Denne collage giver endnu en kulør til Andersens farverige spektrum og venter stadig på at komme med i opfattelsen af H. C. Andersens fortællekunst.³⁰

Andersen havde tilbragt mange stunder på herregårde og ved fyrstehoffer, og han befandt sig godt der. Han mente, at han for at digte behøvede et „stort Hjem med Mad og Kakkellovns Varme“; han var født „i det Smaa“ for at leve „i det Store“.³¹ Hjemme i Nyhavn nr. 18 var der både mad og kakkellovnsvarme, og de forskellige oplysninger, vi har samlet, fortæller, at han boede lyst og venligt.

Men der er intet, der viser, at konferensråd H. C. Andersen privat levede „i det Store“.

Axel Bolvig

1) Breve fra Hans Christian Andersen, ved C. St. A. Bille og Nikolai Bøgh II, 1878, p. 558. – 2) Kgl. bibliotek: H. C. Andersens dagbøger. MS phot. 131, 4° – Collin 7, 4°. – 3) Dagbøger, 23. oktober 1871. Jfr. note 2. – 4) Dagbøger, 21. januar 1872. Jfr. note 2. – 5) H. C. Andersens brevveksling med Edvard og Henriette Collin, udg. af C. Behrend og H. Topsøe-Jensen 1936, bd. IV, nr. 742, 18. august 1873. – 6) Dagbøger, 25. august 1873. Jfr. note 2. – 7) H. C. Andersens brevveksling med E. og H. Collin IV, nr. 743, 27. august. jfr. note 5. – 8) Politiken, 27. oktober 1966, Axel Bolvig: H. C. Andersen som indretnings-kunstner. – 9) Afbildet i Arne Portman: H. C. Andersens sidste dage, 1952, p. 53.

10) H. C. Andersens Hus, mus. nr. 67/1960. – 11) Georg Nygaard: H. C. Andersen og København, 1938, p. 158. – 12) Kbh.s rådhus. Magistratens 4. afd.: Matr. nr. 279, Øster kvarter, Journal nr. 9199. – 13) Nabohuset nr. 20, hvor Andersen boede i 1835, har stadig bevaret sin oprindelige indkørselsport, som har mange lighedspunkter med den her omtalte port før ændringen, jfr. fig. 2. – 14) Landsarkivet for Sjælland: Brandtaksationer, Matr. nr. 279, Øster kvarter. – 15) R. Broby-Johansen: Gennem det gamle København, 3. udg. p. 131: I gården til nr. 18 er der en empirebekvemmelighed, som er alle pengene værd med sine fire små idylliske rum i den duekurrende gård. Og det var været Georg Brandes' og Carl Bernhards, ja, også H. C. Andersens w. c.“ Andersen har dog frasagt sig idyllen ved at have eget klosetrum i lejligheden. – 16) Anderseniana V–VI: H. C. Andersen paa Holsteinborg, ved H. Topsøe-Jensen, p. 249. Brev fra H. C. A. til grevinde Mimi Holstein 16. december 1873. – 17) Dagbøger, 9. september 1873. Jfr. note 2. – 18) Magistratens 4. afdl.: Journal nr. 5884. Jfr. note 12. – 19) Brandtaksationer, 1884. Jfr. note 14.

20) Arne Portman: H. C. Andersens breve til Mathias Weber, 1961, 2. april 1874. – 21) Sammenlign dagbøger, 15. november 1872. Jfr. note 2. – 22) Findes i H. C. Andersens Hus. – 23) Anderseniana 2 R II, p. 274 ff: Svend Larsen, H. C. Andersens jordiske gods. – 24) Anderseniana VII, p. 71 ff: E. Marquard, H. C. Andersens sidste vilje. – 25) Bjørn Ochsner: Fotografier af H. C. Andersen, nr. 151–155. – 26. Findes i H. C. Andersens Hus. – 27) Illustreret Tidende, 22. og 29. august 1875. – 28) Dagbøger, 21. september 1870. Jfr. note 2. – 29) Dagbøger, 2. april 1874. Jfr. note 2.

30) Jfr. dog Billedkunst, 1966, nr. 1: Troels Andersen, H. C. Andersens skærmbredt – en collage? – 31) Georg Nygaard: H. C. Andersen og København, 1938, p. 137.

